

ӘОЖ 81'36

С. М. Иманқұлова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: isalta_69@mail.ru

Функционалды грамматиканың концептуалды негізі

Мақалада тіл білімінің жаңа қырларының бірі – функционалды грамматика, оның негізгі ұғымдары: семантикалық категория, функционалды-семантикалық өріс, категориялды жағдаят туралы сөз етіледі.

Дәстүрлі құрылымдық жүйе мен функционалды грамматиканың өзара сабақтастығы мен аражігі автордың көзқарасы бойынша талданады.

Функционалды грамматиканың басты ұғымдары мен категориялары ақыл-ой танымының нәтижесінде болмысты қабылдау мен түйсіну процесі арқылы анықталады. «Болмыс – ұғым – тіл» үштігі – триада – жүйелі тілдік ұғымдық категориялар негізінде қарастырылады.

Функционалды грамматиканың негізгі объектісі «мазмұннан тұлғаға – тұлғадан мазмұнға қарай» тілдік құралдарды зерттейтін бағыт екендігі сөз етіледі. Оның грамматиканың белгілі бір семантикалық категорияларға негізделген тілдік бірліктерді, категорияларды және басқа да құбылыстарды біріктіретін жүйе ретінде тілдің табиғатын толық ашуда үлкен маңызға ие екендігі айтылады.

Түйін сөздер: функционалды грамматика, семантикалық категория, функционалды-семантикалық өріс, категориялды жағдаят.

С. М. Иманқұлова

Концептуальная основа функциональной грамматики

В статье рассматриваются одно из новых направлений языка – функциональная грамматика и её основные понятия: семантическая категория, функционально-семантическое поле, категориальная ситуация.

С позиции автора анализируются соотношение и различия между традиционной системой и функциональной грамматикой.

Основные понятия и категории функциональной грамматики определяются через процесс восприятия и осознания бытия в результате разумного познания.

Триединство «Бытие – понятие – язык» рассматривается на основе категорий системных языковых понятий.

В статье говорится о направлении изучения языковых средств «от содержания к форме и от формы к содержанию» как основном объекте функциональной грамматики.

Обращается внимание на то, что большое значение имеет полное раскрытие природы языка как системы, объединяющей языковые единицы, категории и другие явления, основанные на одной из основных семантических категорий грамматики.

Ключевые слова: функциональная грамматика, семантическая категория, функционально-семантическое поле, категориальная ситуация.

S. M. Ymankulova

Conceptual framework of functional grammar

This article is devoted to one of the new areas of language - the functional grammar, its basic concepts: semantic category, functional semantic field, the categorial situation.

The relationship and differences between the traditional system and functional grammar are analyzed from the point of view of the author.

Basic concepts and categories of functional grammar are determined through a process of perception and awareness of life as a result of rational knowledge.

Trinity of languages "Genesis - the concept - language" considered on the basis of linguistic categories of system concepts.

The article refers to the direction of studying language means "from content to form and from form to content" as the main subject of functional grammar.

The attention is paid to the fact that the full disclosure of the nature of language has great value as a system of combining linguistic units, categories and other phenomena which are based on a certain semantic categories of grammar.

Key words: functional grammar, semantic category, functional semantic field, categorial situation.

Қазіргі таңда тілдің толық табиғатын ашу үшін түрлі ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп, лингвистиканың жаңа қырлары жан-жақты зерттеу нысанына айналууда. Тіл білімі теориясында лингвистикалық талдаудың құрылымдық-жүйелік аспектілері коммуникативті-функционалды аспектілермен бірлікте қарастырылууда. Соның ішінде функционалды-семантикалық категорияларды жан-жақты сипаттауға бағытталған, функционалды принципке негізделген тілдік жүйе – функционалды грамматикаға деген қызығушылық артып келеді. Аталған грамматикалық теорияны сипаттайтын ұғым функционалды-семантикалық өріс болып табылады. Бұл – белгілі бір семантикалық категорияларға негізделген тілдік бірліктерді, категорияларды және басқа да құбылыстарды біріктіретін жүйе.

Дәстүрлі грамматикада тілдің құрылымдық жүйесі негізге алынды. Тілдік бірліктердің жасалу жолдары жеке-жеке алынып, белгілі бір сөз табына қатысы қарастырылды. Ол сөз табының белгілі категорияға тән формалары айқындалды. Мысалы, сөздерді жіктеген кезде оған морфология немесе синтаксис тұрғысынан грамматикалық сипаттама берілді. Олар іштей жеке түрлерге, топтарға бөлінді. Атап айтқанда, морфология саласында сөздер сөз таптарына бөлінсе, синтаксисте сөз тіркестері мен сөйлемдерге бөлінді. Әрбір деңгей бойынша бірыңғай жүйеге негізделген белгілі бір объектіге талдау жасалады, яғни, моножүйелік талдау. Сондықтан мұндай құрылымдық принципті негізге алатын грамматика жүйелілік, құрылымдық жүйелі грамматика болып саналады.

Функционалды грамматика – грамматиканың түрлі тілдік құралдарын семантикалық категориясы мен семантикалық функциясы негізінде қарастыратын кешенді жүйе. Мұндай тәсіл бойынша түрлі деңгейдегі бірліктердің әрекеттесуін зерттейтін лингвистикалық талдау функционалдық негізде жүзеге асады. Талдау нысаны болатын құралдар әр түрлі бірліктермен (морфология, синтаксис, «құрылымдық лексика» аясында) ықпалдасады. Тілдік құралдарды зерттеу түрлі жүйелік негіздемесі бар нысандарды талдайды, яғни полижүйелі талдау. Сондықтан функционалды грамматика – сан қырлы және өзінің доминанты бойынша жүйелі-біріктіруші грамматика.

Функционалды бағыттағы грамматикалық зерттеулерде бірінші кезекте «функция – қызмет» ұғымына баса назар аударылады. Тілдік бірліктердің функциясы тілдің қызметіне сай

белгілі бір міндетті атқаруға қабілетті тілдік жүйе. Сондай-ақ тілдік қызмет – тілдің нәтижеге жетуі, жүзеге асуы.

Ғылыми және басқа да арнаулы мәтіндердегі (олардың ішкі жіктеліміне байланысты) тілдік бірліктердің қызметінің ерекшеліктерін зерттеу – практикалық мәнге де ие маңызды теориялық мәселе. Егер тілші-ғалымдар осы мәселені жеткілікті зерттесе, қазіргі таңда тілді меңгертуге қатысты басы ашылмай жатқан көптеген мәселелерді шешуге болар еді. Әсіресе, тілді үйретудегі сабақтастық, құрылымдық, функционалдық жүйе жаңа бағытқа жол ашары сөзсіз.

Функционалды грамматиканың негізгі объектісі «мазмұннан тұлғаға, тұлғадан мазмұнға қарай» тілдік құралдарды зерттейтін бағыт болып табылады. Демек, қоршаған ортаны зерттеу мен сипаттауға бағытталған тілдік бірліктер тілдің табиғаты мен заңдылықтарымен тығыз байланыста, түрлі тілдік деңгейде ортақ құрылымдық жүйе ретінде, семантикалық функцияларына қарай біріккен грамматика ретінде түсіндіріледі. Сан алуан тілдік бірліктерді тек грамматика аясына сыйдыра зерттеу мүмкін емес. Грамматика ғылым ретінде тіл құрылымы мен бірліктерінің заңдылықтарын зерттейді. Ал тіл құрылымы «таза грамматикалық қабаттан» тұрмайды. Ол грамматикалық бірліктерді лексикалық түсініктерімен ортақ қарастырады, яғни барлық лексикалық құрылымды қамтиды. Тіл бірліктері құрылымдары (сөздің грамматикалық формасы, синтаксистік құрылымдар, «құрылымдық лексемалар») ішкі және сыртқы тілдік орта элементтерімен өзара байланыста жүзеге асады. Осы ортақ байланыстар грамматиканы зерттеу мен сипаттау барысында оның мәнін аша түспесе, кемітпейді. Себебі тілдік құрылымның категориялық негізі ортақ болып қалады.

«Тіл білімі саласында «функционалдық» ұғымының мағынасы былай түсіндіріледі:

1) тілдік бірліктерді қолдана отырып, олардың функциясын (қызметін) алынған нәтижеге қарай зерттеу;

2) түрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің өзара әрекеттесе отырып жұмсалыуынан осы формалардан туындайтын мағынаны айқындау, яғни «мағынадан құралдарға қарай» бағытта зерттеу;

3) осы екі бағыттың бірлестігі тілдегі семантикалық категорияларды көрсететін түрлі тілдік бірліктерді бір тұтастыққа, «өріске» жинақтау» [1, 62].

Функционалды грамматиканың басты ұғымдары мен категориялары ақыл-ой танымының нәтижесінде болмысты қабылдау мен түйсіну процесі арқылы анықталады. Болмыстың таным нәтижесінде қалыптасқан санадағы бейнесі тілдің ішкі заңдылықтарына сай тұлғаланып, түрлі тіл деңгейлерінен көрініс табады. «Болмыс – ұғым – тіл» үштігі – триада – жүйелі тілдік ұғымдық категориялар негізінде қарастырылады. «Тілдік зерттеулер негізінен екі бағытта жүргізіліп келеді: бірі — тілді басқа ғылым салаларымен (психология, мәдениеттану, әлеуметтану, когнитология, логика, философия, елтану, тарих) байланысты зерттеу; екіншісі — тілдің құрылымдық жүйесін тереңірек және ұлттық тілдің табиғатын толық ашып көрсету мақсатындағы тілдік бірліктердің тұлғасы мен мазмұндық жағын, олардың арақатынасын тілдің өз заңдылықтары тұрғысынан қарастыру»[2]

Профессор А.В. Бондарко функционалды грамматиканың жүйесін тану мен зерттеуде семантикалық категориялар мен оның тілдегі көрінісін негізге алады. Бұл грамматиканың концептуалды негізі: «семантикалық категория, функционалды-семантикалық өріс (ФСӨ), категориялық жағдаят (КЖ)» [3, 11]. ФСӨ пен КЖ шеңберіндегі түрлі грамматикалық тіл бірліктері мен категориялар, лексика-грамматикалық әрі лексикалық тілдік құралдар жүйесі аты аталған грамматиканың функционалдылық табиғатын кеңейте түседі.

Функционалды-семантикалық өріс грамматикалық және «құрылымдық» лексикалық бірліктердің, сондай-ақ тілдің түрлі комбинациясын (лексика-синтаксистік) ортақ семантикалық функцияларға біріктіретін, бірге әрекеттесін категория. Бұл жағдайда өрістің құрылымы, оның компоненттерінің зерттелуі, олардың қатар орналасуы және бір-біріне ықпал етуі ерекше орын алады.

Әрбір өрістің белгілі бір семантикалық категорияларды түрлі формалармен білдіретін сан алуан түрі мен нұсқалары болады. ФСӨ екі жақты қарастырылады: олар мазмұн жоспары және ойды білдіру жоспары. ФСӨ туралы түсінік кеңістікпен байланысты. Шартты кеңістікте функция мен құрал өрістің орталық аумағын құрап, бір өрістің екінші бір өріспен қиысу аймағын айқындайды. А.В. Бондарко ФСӨ-ке негізделген грамматиканың жүйелілік принципін талдаудың келесі аспектілерін ұсынады:

а) өрісті ерекше типтегі жүйе ретінде қарастыру (компоненттерінің құрылымдық-деңгейлік белгілері);

ә) зерттелетін бірліктерді құрылымдық талдау (моноцентрлік, полицентрлік);

б) ФСӨ мазмұнының жоспарын талдау (ерекше белгілеріне қарай)

в) ФСӨ-тің өзара ортақ белгілерін (қиысуын) зерттеу;

г) семантикалық функцияны жүйелі зерттеуді ұйымдастыру[3, 5].

Сонымен, А.В.Бондарко өз еңбектерінде ФСӨ-ке төмендегідей анықтама береді: Функционалды-семантикалық өріс – тілдегі грамматикалық көрсеткіштердің лексикалық, лексика-грамматикалық әрі сөз тудырушы, сөз түрлендіруші лексемалардың екіжақты қырынан (мазмұн-форма) үндесе әрі үйлесе бірігіп келіп белгілі бір семантикалық ортада көрініс табуы.

Семантикалық категория функционалды-семантикалық өріспен тығыз байланысты. Функционалды-семантикалық өрістің өзі семантикалық категорияларға жатады. «ФСӨ ішкі мазмұннан және соны беретін тілдік құралдардың бірлігінен тұрады. ФСӨ-нің ішкі мазмұнын семантикалық категориялар (темпоралдылық, аспектуалдылық, персоналдылық т.б.) құраса, сыртқы тұрпатын лексикалық, грамматикалық құралдар құрайды. ФСӨ-тің ішкі мазмұнын оның мазмұн межесі, ал тілдік құралдар бірлігін оның тұрпат межесі деуге болады». Функционалды-семантикалық өріс тілдегі грамматикалық тұлғалардың лексикалық, лексика-грамматикалық және лексика-семантикалық құралдармен өзара әрекеттестігі нәтижесінде ұйымдасатын семантикалық категория болып табылады. Семантикалық категория сөйлем мазмұнының көрінісіне, тілдік бірліктердің, сөз тіркесінің мағынасына байланысты айқындалады. Ғылыми ортада: уақыт (темпоралдылық), кеңістік (локативтілік), сан, сапа, посессивтілік, шарт, себеп және т.б. семантикалық категориялар бұрыннан анықталғанымен, тілді жүйелеудегі лингвистикалық талдау кезінде осы категорияларға үнемі айналып келіп отыру, бұл категориялардың мәнін арттыра түседі.

ФСӨ функционалды грамматиканы құруда маңызды рөл атқарғанымен, оның қырларын толық көрсете алмайды. ФСӨ тіл жүйесіндегі парадигмалық қатынастармен байланысты, алайда сөйлеуде парадигмалық қатынастар синтагматикалық қатынастармен қалай тіркесетінін категориялық жағдаят арқылы анықтауға

болады. А.В. Бондарко ФСӨ-тің дамуы категориялық жағдаятқа байланысты екенін анықтап, оны жеке теория ретінде қарастырады.

Оның сипаттамасында, категориялық жағдаят:

а) белгілі бір семантикалық категорияларға негізделген және сонымен ФСӨ құратын;

ә) айтылым арқылы берілетін жалпы жағдаяттың бір аспектісін категорияларының бірі (аспектуалды, темпоралды, модальді, локативті) арқылы көрсететін типтік мазмұнды құрылым.

Категориялық жағдаят пен ФСӨ зерттелетін тілдік құбылыстарды екі жақты сипаттайды. Мұнда оның мазмұндық құрылымы айтылыммен бірлікте қарастырылады. Мазмұндық құрылым қандай да бір грамматикалық тұлғаға (шак, рай және т.б.) байланбайды, керісінше айтылымның түрлі құралдарымен байланыста болады. Категориялық жағдаяттың айтылым мазмұнында басымдық танытуы айтылымның (сөйлемнің) түріне, мазмұндық белгілеріне байланысты. Мысалы, сөйлем (айтылым) тұрмыстық, посессивтік, квалитативтік, компаративтік т.б. болуы мүмкін.

Семантикалық категориялардың қиысуы (өріске қатысты) КЖ–қа сай түйіседі. Мысалы, аспектаьды-таксистік, аспектаьды-модальдық және т.б.

«Сөйлеу негізінде тілдік бірліктердің негізгі ақпараттық мазмұнын беретін бөлігі категория-

лық жағдаятқа жатқызылады. Категориялық жағдаят бірнеше топқа бөлінеді. Олар «жалпы жағдаят», «жекелеген жағдаят». Мысалы, «жалпы жағдаяттың» құрамында: а) модальдылық (іс-әрекеттің айкындылығы);

ә) таксистік (бір мезгілде бірінен соң бірі өтетін екі қимыл);

в) темпоралдылық

г) аспектуалдылық,

д) жақтылық (белгілі бір жак) категорияларының семантикалық элементтерімен өзара байланыста беріледі.

Ал, «жекелеген жағдаят»:

а) семантикалық категорияны білдіретін факторлар;

ә) нақты сөйлеу сәтіне байланысты сигнификативті мағынасының белгілі бір аспектісін көрсетеді;

б) құрылымында етістік болады;

в) жағдаятқа қатысты сөз сөйлеуші түрлі тілдік деңгейлерге сүйенеді» [5, 18].

Бүгінгі таңда функционалды грамматика таза грамматикалық деңгеймен шектеліп қалмайды, ол сөйлеу адресатына сүйене отырып, коммуникативті жағдайға тән негізгі (узвалды) синтаксистік формаларды, сонымен қатар коммуникативті, құрылымды және басқа да белгілерді де анықтайды. Қорыта келгенде, функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарын зерттеп, оның қызметін жан-жақты зерттеу қазақ тіл білімінде жаңа бетбұрысқа жол ашады.

Әдебиеттер

- 1 Қапалбеков Б. Жұмсалымдық мағыналық өріс – ұғымдық категориялардың ұлт тіліндегі көрінісі // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. – 2004. – №5. – Б. 52-62.
- 2 Жолшаева М. Қазақ тіліндегі аспектуалды семантика: форма және мазмұн. Фил. ғылым. док. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. – Алматы, 2009. – 50 б.
- 3 Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Москва, 2001. – 208 с.
- 4 Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики (на материале русского языка). – Москва, 2012. – 736 с.
- 5 Қазақ тілінің функционалды грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 137 б.

References

- 1 Kapalbekov B. Zhұmsalymdyk maғыnalyk өris – ұғымдық kategoriyalardyң ұlt tilindegi көrinisi // әl-Farabi atyndary QazҰU Habarshysy. – 2004. – №5. – B. 52-62.
- 2 Zholshaeva M. Qazaқ tilindegi aspektualdy semantika: forma zhәне mazmұn. Fil. ғылым. dok. ғылыми дәrezhesin alu үshin dayyndalған dissertatsiyasynың avtoreferaty. – Almaty, 2009. – 50 b.
- 3 Bondarko A.V. Printsipy funktsional'noy grammatiki i voprosy aspektologii. – Moskva, 2001. – 208 s.
- 4 Bondarko A.V. Teoriya znacheniya v sisteme funktsional'noy grammatiki (na materiale russkogo yazyka). – Moskva, 2012. – 736 s.
- 5 Qazaқ tiliniң funktsionaldy grammatikasynың özekti мәseleleri. – Almaty: Qazaқ universiteti, 2013. – 137 b.